

**PEMBINAAN KUBUR SECARA
BERTINGKAT DI MALAYSIA:
SATU ANALISA SYARIAH**

MOHAMAD ZARIFI BIN MOHAMAD DAUD

ABSTRAK

Dalam konteks Malaysia, isu berkaitan pembinaan kubur bertingkat telah lama diperbincangkan oleh masyarakat Islam. Walau bagaimanapun, isu yang berbangkit ini telah menimbulkan pelbagai reaksi daripada masyarakat, ada yang bersedia menerima pakai sistem tersebut dan ada pula pihak yang bertindak sebaliknya. Artikel ini akan mengemukakan pendapat ulama' dan institusi kefatwaan berkaitan hukum pembinaan kubur bertingkat untuk merungkai permasalahan yang telah dinyatakan.

PENDAHULUAN

Isu berkaitan pembinaan kubur bertingkat di Malaysia telah mula berbangkit sejak tahun 1992 apabila Jabatan Perancangan Bandar dan Desa Semenanjung Malaysia telah mengemukakan pertanyaan fatwa berkaitan isu tersebut kepada Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan (MJFK) ekoran permasalahan kepadatan perkuburan Islam pada waktu tersebut. Isu ini telah dibangkitkan semula pada tahun 2004 oleh Datuk Bandar Kuala Lumpur ketika itu, YBhg. Datuk Mohamad Shaik Mohd. Taufek mengusulkan supaya kubur bertingkat dibangunkan di kawasan terpilih di Kuala Lumpur yang diuruskan oleh Dewan Bandaraya Kuala Lumpur (DBKL).

Mutakhir ini isu berkaitan telah berbangkit semula memandangkan keadaan semasa yang memperlihatkan pertambahan penduduk yang telah mengakibatkan kepadatan penduduk di sesebuah lokasi dan tempat. Sehubungan itu, kertas ini akan lebih memperhalusi isu- isu Syariah terhadap pelaksanaan pembinaan kubur secara bertingkat. Kertas ini akan meneroka perbincangan-perbincangan fuqaha' silam dan semasa dalam mengemukakan solusi permasalahan sedemikian.

HUKUM MENGEBUMIKAN MAYAT

Secara umumnya, para fuqaha' telah sepakat menyatakan hukum menguburkan mayat adalah wajib.¹ Hukum ini disandarkan kepada beberapa firman Allah SWT seperti yang berikut:

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا ﴿٢٥﴾ أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا ﴿٢٦﴾

Terjemahan:

Bukankah Kami telah menjadikan bumi (sebagai tempat) penampung dan penghimpun (penduduknya)? Yang hidup dan yang mati?

(Surah al-Mursalat 77:25-26)

1 Ibn Rushd (1992), *Bidayatul Mujtahid Wa Nihayatul Muqtasid*, j. 1, cet. 2, Beirut: Dar al-Ma'rifah, h. 333.

فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ، كَيْفَ يُورِي سَوْءَةَ أَخِيهِ
قَالَ يَنْوِيلَنِي ۖ أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُورِيَ سَوْءَةَ أَخِي
فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ ﴿٣١﴾

Terjemahan:

Kemudian Allah hantarkan seekor burung gagak (menyuruhnya) mengorek-ngorek di bumi supaya, diperlihatkan kepada (Qabil) Bagaimana cara menimbus mayat saudaranya. (Qabil) berkata: "Wahai celakanya aku! Alangkah lemah serta bodohnya aku, Aku tidak tahu berbuat seperti burung gagak ini, supaya Aku dapat menimbuskan mayat saudaraku?". Kerana itu menjadilah ia dari golongan orang-orang yang menyesal. (Surah Al-Maidah 5:31)

PERBAHASAN FUQAHA' BERKAITAN PENGURUSAN KUBUR

Antara perbahasan yang telah diperbincangkan oleh fuqaha' silam yang mirip kepada isu dalam permasalahan kubur bertingkat ialah hukum menggali atau mengguna semula tanah perkuburan. Legasi perbahasan fiqh telah dibincangkan oleh para fuqaha' tentang apakah hukum mengguna atau menggali semula tanah perkuburan.

Majoriti aliran mazhab telah menyatakan persepakatan akan ketidakharusan menggali semula kubur.² Alasan ketidakharusan menggali semula adalah kerana sebagai penghormatan dan menjaga kemuliaan jenazah. Hukum ini adalah ketetapan menurut ijmak ulama'.³ Walau bagaimanapun hukum keharaman ini dikecualikan apabila membabitkan sebab-sebab syar'ie antaranya seperti berikut:

1. Kain kapan yang membaluti mayat adalah kain yang dicuri
2. Tanah perkuburan adalah tanah yang dirampas dengan tanpa keredhaan pemilik tanah

2 Abdul Rahman Al-Jaziri (2001), Kitab al-Fiqh 'Ala Al-Madhahib Al-Arba'ah, cet. 1, Beirut: Dar Ibn Hazam, h. 303.

3 Yusuf Al-Qaradawi (t.t), Fatawa Mu'asarah, j. 1, cet. 1, Beirut: Dar Uli Al-Nuha, h. 730.

3. Terdapat harta orang lain dalam kubur tersebut tidak kira samada banyak ataupun sedikit.

Pada masa yang sama, para fuqaha' juga telah membincangkan hukum menggunakan semula kubur lama yang telah diyakini mayat yang ditanam telahpun reput. Jumah fuqaha' dalam keempat-empat aliran mazhab yang utama termasuk ulama' mazhab Zahiri telah menyatakan keharusan menggali dan mengguna semula kubur lama tersebut.⁴

Salah seorang tokoh ulama' mazhab Syafie iaitu Imam al-Nawawi telah berpendapat bahawa kubur lama yang telah diyakini bahawa mayat yang ditanam di dalamnya telah hancur menjadi tanah adalah harus digali semula. Bahkan kubur tersebut juga tidak boleh dibuat binaan dan juga diratakan tanahnya jika tanah tersebut adalah tanah perkuburan awam (*musabbalah*) kerana hal ini menimbulkan sangkaan orang ramai seolah-olah kubur tersebut adalah kubur baharu. Hal demikian akan menghalang orang lain ditanam dikawasan tersebut kerana menyangkakan mayat di dalamnya masih belum hancur.⁵

Manakala, Ibn Qudamah al-Hanbali juga dalam isu yang sama telah menyatakan pendirian yang sama iaitu jika diyakini mayat tersebut telah hancur dan reput maka dibolehkan untuk digali semula kubur tersebut untuk ditanam mayat yang baharu.⁶

Berkaitan persoalan bilakah seseorang mayat yang dikebumikan itu akan menjadi hancur dan reput, fuqaha' telah menyatakan jawapan kepada persoalan ini adalah berdasarkan kepada pendapat ahlu al-khibrah (ahli pakar), tempoh seseorang mayat itu menjadi hancur adalah tidak sama dan berbeza mengikut masa dan tempat. Pendapat daripada al-Hafiz Abi Bakar Abdul Razak Al-Shon'ani yang telah mengambil pendapat daripada Imam Al-Thauri telah mengatakan bahawa di Mekah, apabila sesebuah kubur melewati 10 tahun lamanya, maka boleh

4 Saad Al-Din Mus'ad Hilali (2006), *Ahkam Dafnul Mauta Wa Ahkam Quburihim*, cet. 1, Al-Man-sourah: Maktabah Al-Iman, 271.

5 Muhammad bin Ahmad al-Khatib al- Syarbini (1997), *Mughni al-Muhtaj*, j.1, cet.1, Beirut: Dar al-KutubAl-Ilmiyyah, h. 545.

6 Ibn Qudamah (t.t), *Al-Mughni*, j.2, Beirut:Dar Al-Fikr, h. 385.

diratakan tanah tersebut serta didirikan di atas tanah kubur tersebut sama ada rumah, masjid dan seumpamanya. Manakala di sesetengah negeri yang lain, tempohnya adalah selepas 20 tahun.⁷

FATWA ANTARABANGSA BERKAITAN PEMBINAAN KUBUR SECARA BERTINGKAT

Lajnah Fatwa Dar al-Ifta' al-Misriyyah telah membincangkan isu yang diajukan oleh masyarakat Mesir berkaitan kepadatan penduduk yang menyebabkan tanah perkuburan menjadi terhad dan sempit. Telah disoal apakah dibenarkan mereka membuat kubur secara bertingkat bagi mengatasi masalah tersebut? Lajnah Fatwa Dar al-Ifta' al-Misriyyah telah membuat keputusan seperti berikut⁸:

“Dalam ketetapan agama, setiap mayat wajib dikubur dalam lubang tersendiri, baik lahad ataupun *syaq*, tidak digabung dengan mayat lain, kecuali jika tanah perkuburan telah menjadi sempit, Dalam riwayat yang sahih, telah disebutkan bahawa Nabi SAW pernah mengumpulkan dua atau tiga orang syuhada' perang Uhud dalam **satu lubang, dan harus** (wajib) dipisahkan antara lubang kubur untuk mayat lelaki dan lubang kubur untuk mayat perempuan. Dengan demikian, berdasarkan pernyataan di atas, jika keadaan dharurat menuntut dikebumikan lebih dari satu mayat dalam satu lubang kubur, maka dibolehkan membuat tingkat-tingkat dalam satu lubang. Sehingga hal itu dapat membantu menampung jumlah mayat yang terus bertambah.”

Selain itu, Sheikh Prof. Dr. Hamid Abu Talib, Dekan Kuliyyah Syariah Universiti Al-Azhar ketika disoal berkaitan isu ini telah menjawab, dalam keadaan darurat contohnya kepadatan penduduk dan tanah yang terhad, secara dasarnya pembinaan kubur secara bertingkat adalah harus.⁹

7 Ibn Qudamah (t.t), Al-Mughni, j.2, Beirut:Dar Al-Fikr, h. 385.

8 Dar al-Ifta al-Misriyyah, <http://www.daralifta.org/ViewFatwa.aspx?ID=637&text=kubur&Home=1&Home=1&LangID=1>, 15 Oktober 2010

9 Temubual bersama Sheikh Prof. Dr. Hamid Abu Talib, Dekan Kuliyyah Syariah, Universiti Al-Azhar di Bangunan Masyikhah Al- Azhar, Kaherah, Mesir pada 6 Julai 2010

KEPUTUSAN JAWATANKUASA FATWA KEBANGSAAN DAN NEGERI-NEGERI BERKAITAN PEMBINAAN KUBUR SECARA BERTINGKAT

Setelah diamati, terdapat dua fatwa telah diputuskan oleh Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan dan salah satu daripada keputusannya telah diwartakan oleh Jawatankuasa Fatwa Negeri Selangor secara langsung telah menetapkan fatwa berkaitan pembinaan kubur secara bertingkat.

Ahli-ahli Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan dalam sidang kali ke-29 pada 19 Februari 1992 telah membincangkan isu “Tanah Perkuburan dan Krematorium” telah bersetuju memutuskan keputusan seperti yang berikut¹⁰:

- Muzakarah bersetuju kawasan tanah perkuburan lama (lebih dari 90 tahun) digunakan semula secara berperingkat- peringkat. Ini kerana tidak terdapat nas al- Quran dan hadith yang melarang tanah perkuburan lama digunakan semula.
- Tidak bersetuju dengan cadangan untuk mengadakan kubur bertingkat sedalam 18 kaki yang dapat menempatkan 3 mayat secara bertingkat kerana masa ini masih terdapat banyak yang boleh dijadikan sebagai tanah perkuburan dan keadaan yang ada sekarang ini masih belum sampai ke peringkat dharurat. Sekiranya keadaan benar-benar mendesak maka cadangan ini boleh dipertimbangkan berdasarkan kaedah fiqhiyyah.
- Bersetuju supaya pihak-pihak berkenaan mencari tanah- tanah di luar Wilayah Persekutuan untuk tujuan tanah perkuburan umat Islam.

Manakala dalam mesyuarat kali ke-61 yang bersidang pada 27 Januari 2004, ahli-ahli Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan telah membincangkan “Hukum Mengguna Semula Tanah Perkuburan Islam” dan bersepakat membuat keputusan berikut:¹¹

10 Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/tanah-perkuburan-dan-krematoria>, 20 Oktober 2010

11 Jabatan Kemajuan Islam Malaysia <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/hukum-mengguna-semula-tanah-perkuburan-islam-0>, 20 Oktober 2010

- Adalah harus menggali semula tanah perkuburan sekiranya terdapat keperluan yang mendesak atau dharurat dengan sebab-sebab tertentu yang diharuskan oleh syarak; dan
- Adalah harus menggali semula tanah perkuburan setelah dikenalpasti mayat itu telah reput oleh pihak berkuasa untuk digunakan bagi mengebumikan mayat yang baharu.

Selain itu, Jawatankuasa Fatwa Negeri Selangor juga telah membincangkan isu “Hukum Mengguna Semula Tanah Perkuburan Islam” dan telah mewartakan keputusan yang diputuskan dalam Mesyuarat Jawatankuasa Fatwa Negeri Selangor pada 7 Oktober 2004. Sighah pewartaan adalah seperti berikut:¹²

- Harus menggali semula tanah perkuburan sekiranya terdapat keperluan yang mendesak atau dharurat dengan sebab-sebab tertentu yang diharuskan oleh syara’.
- Harus menggali semula tanah perkuburan setelah dikenalpasti mayat itu telah reput oleh pihak berkuasa untuk digunakan bagi mengebumikan mayat yang baharu.

Tanah perkuburan yang sudah penuh dan tiada kawasan lapang sebagai menambah keluasan tanah perkuburan, maka adalah disarankan bahawa menggunakan semula tanah perkuburan laman dengan cara/ kaedah:

- Menimbun tanah di atas kubur lama di kawasan tanah perkuburan setinggi 4 kaki. Kaedah ini amat sesuai di tanah perkuburan yang rendah.

Di samping itu, terdapat juga pandangan-pandangan yang telah dikeluarkan oleh beberapa orang Ashabus Samahah Mufti-Mufti Negeri memberikan pendapat hukum secara umum dalam isu berkaitan penggunaan semula kubur- kubur lama dan seumpamanya. Pendapat yang paling awal adalah dikemukakan oleh Mufti Negeri Pulau Pinang pada 1 April 1963 ketika disoal apakah hukum menanam mayat di atas tempat mayat lama yang sudah pun hancur.

12 Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-negeri/fatwa-tentang-mengguna-semula-tanah-perkuburan-islam>, 20 Oktober 2010

S.S Mufti Pulau Pinang telah memberikan pandangan hukum seperti berikut:¹³

- "Hukum menanam mayat buat kali keduanya di atas tempat mayat yang telah pun hancur adalah lulus dan dibenarkan oleh hukum Syarak."

S.S Mufti Negeri Terengganu pula apabila diajukan persoalan hukum penggunaan kubur lama yang tidak digunakan lebih kurang 30 tahun lalu bagi menanam mayat-mayat baharu, S.S Mufti Negeri Terengganu telah menyatakan jawapan seperti berikut:¹⁴

- "Kalau tanah yang disebutkan itu, sama ada tanah wakaf atau tidak, dikhaskan menjadi tanah kubur dan tidak ada apa-apa halangan dari segi syarak untuk ditanam orang-orang mati di dalam tanah tersebut meskipun tanah kubur itu telah berlalu selama 30 tahun tidak lagi ditanam mayat orang Islam.

Kiranya di dalam masa di tanam mayat-mayat yang baharu itu ada didapati setengah-setengah anggota mayat-mayat yang telah ditanam 30 tahun dahulu maka hukumnya wajib dikumpul dan dihimpunkannya dan ditanam semula di tempat itu, wallahua'lam."

PRAKTIS SEMASA BERKAITAN KUBUR BERTINGKAT DI MALAYSIA

Telah dikenalpasti bahawa salah sebuah masjid di Malaysia iaitu Masjid Al-Jami'ul Badawi di Kepala Batas, Pulau Pinang telah mempraktikkan pembinaan kubur secara bertingkat. Tanah perkuburan Islam Masjid Al-Jami'ul Badawi telah wujud dan telah digunakan lebih 100 tahun ini telah mula menjadi sesak sehinggakan pada suatu ketika tidak mempunyai ruang kosong untuk dikebumikan mayat-mayat yang baharu. Akhirnya pada 11

13 Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, <http://www.e-fatwa.gov.my/print/fatwa-negeri/menanam-mayat-ditempat-yang-sama>, 12 Oktober 2010

14 Universiti Sains Islam Malaysia, http://www.e-infad.my/i-fms/index.php?option=com_fatwa&task=viewlink&link_id=693&Itemid=0, 19 Oktober 2010

April 2000, Mesyuarat Agung Qaryah Masjid ini telah meluluskan keputusan dengan sebulat suara untuk melaksanakan projek kubur bertingkat ini.

Pada 8 Mei 2000 permohonan rasmi kepada Pegawai Tadbir Agama Daerah Kepala Batas telah dibuat oleh pihak pengurusan masjid. Akhirnya pada 25 Oktober 2000, pihak Majlis Agama Islam Pulau Pinang (MAINPP) telah memberikan kebenaran terhadap permohonan tersebut. Bermula awal November 2001, kerja-kerja penambakan projek kubur bertingkat telah dimulakan dan siap sepenuhnya pada Januari 2002.¹⁵

ANALISA TERHADAP PENDAPAT FUQAHA' DAN KEPUTUSAN FATWA

Berdasarkan pendapat fuqaha' dan keputusan-keputusan fatwa yang dikemukakan sebelum ini adalah didapati bahawa secara majoriti fuqaha' silam seperti Imam al-Nawawi dan Ibn Qudamah telah menyatakan keharusan untuk mengguna semula kubur lama yang diyakini mayat didalamnya telah hancur reput untuk tujuan pengebumian mayat baharu. Pendapat seperti ini juga telah disokong oleh keputusan rasmi ahli-ahli Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan dan Mufti Negeri Pulau Pinang, Selangor dan Terengganu.

Mengenai cadangan untuk membangunkan tanah perkuburan secara bertingkat, secara umumnya pendekatan ini adalah mengguna semula tanah perkuburan lama tetapi bukan dengan cara menggali tanah kubur yang lama, sebaliknya di tambun tanah diatas tanah perkuburan lama dan ditanam mayat baharu dalam timbunan tanah baharu yang terletak atas permukaan tanah kubur yang lama tersebut. Model seperti ini tidak bercanggah dengan prinsip syariah seperti yang diputuskan secara jama'ie oleh badan fatwa semasa contohnya Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan, Lajnah Fatwa Dar al-Ifta' al-Misriyyah dan juga pendapat Dekan Kuliyyah Syariah, Universiti al-Azhar, Mesir.

Ahli-ahli Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan dalam mesyuarat kali ke-29 pada 19 Februari 1992 pula, secara bersepakat telah

15 Projek Kubur Bertingkat, Masjid Al-Jami'ul Badawi, Kepala Batas, Pulau Pinang.

bersetuju dengan kerangka idea pembinaan kubur secara bertingkat, walau bagaimanapun ahli Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan hanyalah tidak bersetuju pada aspek waktu pelaksanaannya sahaja.

Walaupun bagaimanapun, keputusan fatwa negeri Selangor yang telah diwartakan pada 7 Oktober 2004 berkaitan isu ini telah menunjukkan konsep kubur bertingkat telah diterima pakai dalam konteks negeri Selangor. Penulis amat percaya keputusan yang diputuskan oleh ahli Jawatankuasa Fatwa Negeri Selangor ini sememangnya telah mengambilkira faktor semasa pada hari ini.

Selain itu, pelaksanaan konsep kubur bertingkat di Masjid Al-Jami'ul Badawi, Kepala Batas, Pulau Pinang juga telah menunjukkan suatu tanda aras bahawa isu syariah berkaitan hukum pembinaan kubur secara bertingkat telah pun dapat dirungkai dan semua pihak khususnya umat Islam dapat menerima alasan hukum kepada kebenaran konsep kubur sebegitu dilaksanakan.

KEPUTUSAN MUZAKARAH JAWATANKUASA FATWA KEBANGSAAN BERKAITAN HUKUM PEMBINAAN KUBUR SECARA BERTINGKAT

Ahli-ahli Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan pernah membincangkan isu pembinaan kubur secara bertingkat dalam Muzakarah Kali ke-92 pada 15-17 Disember 2010 dan telah bersetuju memutuskan keputusan seperti berikut:

- Setelah mendengar taklimat daripada pihak Jabatan Perancangan Bandar dan Desa Semenanjung Malaysia serta pandangan dan hujah-hujah yang dikemukakan, Muzakarah berpandangan bahawa dalam keadaan dharurat di mana berlakunya kepadatan penduduk dan lokasi tanah perkuburan yang terhad, pembinaan kubur secara bertingkat merupakan konsep dan kaedah yang tidak bertentangan dengan Syarak.

Sehubungan itu, Muzakarah bersetuju memutuskan bahawa berdasarkan prinsip hukum Islam, pembinaan kubur secara bertingkat adalah harus dilaksanakan sekiranya keperluan mendesak bagi mengatasi kekurangan tanah perkuburan orang Islam pada hari ini.

Walaupun bagaimanapun, kajian terhadap modul-modul pelaksanaannya perlu diteliti dengan lebih menyeluruh dengan mengambil contoh di beberapa buah negara luar yang telah melaksanakannya serta mengambil kira penjimatan kos.

PENUTUP

Daripada perbincangan di atas, dapatlah dirumuskan bahawa berpandukan kepada pendapat para fuqaha' silam dan semasa, konsep dan idea pembinaan kubur secara bertingkat adalah dapat diterima daripada aspek syariah. Ini diperkukuhkan lagi dengan pelaksanaannya telah pun berlaku disetengah tempat sama ada dalam negara mahupun luar negara. Dalam konteks Malaysia, cadangan konsep kubur bertingkat ini telah diperteguhkan dengan keputusan syariah yang telah diputuskan oleh Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan yang telah bersepakat menyatakan keharusan konsep tersebut. Selain itu, faktor kepadatan penduduk dan kekurangan tanah juga boleh menjadi alasan pendorong kepada kebenaran pelaksanaan konsep kubur bertingkat.

Walau bagaimanapun, daripada aspek keperluan dan pelaksanaan konsep ini perlulah dipantau oleh pihak berkuasa agama Islam negeri-negeri dan juga mana-mana pihak berautoriti yang diberi kuasa oleh pihak pemerintah.

Di samping itu, penglibatan agensi Kerajaan, Swasta dan tenaga pakar juga amat berkeperluan bagi mengkaji serta merangka modul-modul pembinaan kubur secara bertingkat agar benar-benar praktikal, sesuai dan menepati kondisi struktur tanah di Malaysia selain mengambil kira penjimatan kos.

RUJUKAN

Abdul Rahman Al- Jaziri. 2001. *Kitab al-Fiqh 'Ala Al-Madhahib Al-Arba'ah*, cet. 1, Beirut: Dar Ibn Hazam.

Abdullah Muhammad Basmeih .2000. *Tafsir Pimpinan al-Rahman kepada Pengertian al- Quran*. Kuala Lumpur: Dar al Fikr.

Ibn Qudamah .t.th. *al-Mughni*. j.2, Beirut: Dar al-Fikr.

Ibn Rushd.1992. *Bidayah al-Mujtahid Wa Nihayah al-Muqtasid*. j. 1, cet. 2, Beirut: Dar al-Ma'rifah.

Muhammad bin Ahmad al-Khatib al- Syarbini .1997. *Mughni al-Muhtaj*. j.1, cet.1, Beirut: Dar al-Kutub Al-Ilmiyyah.

Projek Kubur Bertingkat. Masjid Al-Jami'ul Badawi. Kepala Batas: Pulau Pinang.

Saad Al-Din Mus'ad Hilali. 2006. *Ahkam Dafn al Mauta Wa Ahkam Quburihim*. cet. 1, Al-Mansourah: Maktabah Al-Iman.

Yusuf Al-Qaradawi. t.th. *Fatawa Mu'asarah*. j. 1, cet. 1, Beirut: Dar Uli Al-Nuha.

Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, <http://www.e-fatwa.gov.my/print/fatwa-negeri/menanam-mayat-ditempat-yang-sama>. 12 Oktober 2010

Dar al-Ifta al-Misriyyah, <http://www.daralifta.org/ViewFatwa.aspx?ID=637&text=kubur&Home=1&Home=1&Home=1&LangID=1>. 15 Oktober 2010.

Universiti Sains Islam Malaysia, http://www.e-infad.my/i-fms/index.php?option=com_fatwa&task=viewlink&link_id=693&Itemid=0.19 Oktober 2010.

Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/tanah-perkuburan-dan-krematoria>, 20 Oktober 2010

Jabatan Kemajuan Islam Malaysia <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/hukum-mengguna-semula-tanah-perkuburan-islam-0.20> Oktober 2010

Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-negeri/fatwa-tentang-mengguna-semula-tanah-perkuburan-islam.20> Oktober 2010